

передачі було заборонено. Усіх в'язнів змушували виконувати важкі фізичні роботи – заготівлю деревини, дорожні роботи та очищення міста від нечистот. Жінок, дітей та людей похилого віку, які не могли працювати, розстрілювали у с. Петрики (2 км від Тернополя).

У серпні 1942 р. на території гетто був організований табір праці, яким командував гестапівець Рокита. Тут була розміщена трикотажна фабрика фірми Рекмана. Були утворені окремі відділи для чоловіків і жінок. В'язнів у гетто не лікували, внаслідок чого зростає смертність. У деяких випадках хворих вбивали. Щодня в гетто помирало 100-150 осіб.

Єврейські хлопчики в Тернопільському гетто.

(Джерело:<http://collections.ushmm.org>)

Під приводом відправлення на роботу євреїв з гетто групами по 300-500 осіб вивозили на машинах і розстрілювали (було проведено 5 таких розстрільних акцій). 23-25 березня 1942 р. в Янівському лісі було розстріляно 700 жінок та людей похилого віку. Дітей не розстрілювали, а кидали живими в яму і засипали землею (так було задушено 40 дітей з притулку). Під час другої (29-31 серпня 1942 р.), третьої (30 вересня 1942 р.), четвертої (жовтень 1942 р.), п'ятої (8-9 листопада 1942 р.) розстрільних акцій німці вивезли велику партію євреїв до Белжеця, де їх систематично знищували. Решту в'язнів розстріляли у Драгунівському лісі після ліквідації гетто 20 червня 1943 р. 23 липня 1943 р. нацисти ліквідували єврейську поліцію, утворену для «наведення порядку» в гетто. Загалом тут загинуло близько 28 тис. євреїв. Невеликі групи євреїв переховувалися у бункерах та в лісі, приєднавшись згодом до партизанського руху. Після приходу радянських

військ у Тернополі зі схованок вийшло близько 150 євреїв, ще 200 повернулися з радянського тилу.

Тернопільське гетто⁴⁷

15 квітня 1944-го року вщент зруйнований Тернопіль узяла Червона армія. Під час боїв за місто, які тривали трохи більше місяця (з 8 березня) було знищено 80% будівель. На руїнах радянські солдати встановили таблицю з написом «Здесь был город Тарнополь» (на Тернопіль перейменували після війни). Постає питання про саме існування міста. Впродовж двох років державні установи перебували в Збаражі та Чорткові, людям не було де жити, а установи не мали приміщень для праці. Були знищені ратуша, ренесансно-готична синагога, сильно пошкоджено – замок, домініканський собор.⁴⁸

У 1946-1948 рр. відбуваються арешти колишніх сіоністів та інших «буржуазних» єврейських партій. Пам'ятник жертвам Катастрофи (біді євреїв у Другу світову війну) був знищений в 1950-х роках. 1970 року в області жило близько 5000 євреїв. Культові споруди використовувалися не за

⁴⁷ “Сафарі” на людей. Історії з тернопільського гетто [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://te.20minut.ua/Nashe-mynule/safari-na-lyudey-istoriyi-z-ternopilskogo-getto-10481243.html>

⁴⁸ Володимир Окаринський. Тернопіль: місто, люди, історія (від давнини до 1991 року). — Тернопіль, 2017. — 512 с., іл.

призначенням. За офіційними даними в Тернополі в 1980 році проживало приблизно 500 євреїв.⁴⁹

Одна з вулиць м. Тернополя після звільнення міста від нацистських окупантів. Квітень 1944 р. ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-117167

На початку 1990-х за незалежної України єврейське культурне життя почало налагоджуватись. На той час у Тернополі налічувалося близько 2000 євреїв. У 2001 році в області – 167 (155 – у містах) осіб.⁵⁰

Бережани⁵¹

Перша згадка про Бережан відноситься до 1375 року, коли ці землі було передано князем Владиславом Опольським у власність боярину Василю Тептуховичу. В 1530 р. король Сигізмунд I дозволив коронному хорунжему Миколі Сенявському, який володів даними місцями, на місці невеликого поселення заснувати місто з Магдебурзьким правом. За часів володіння містом сім'єю Сенявських місто славилося своїм оборонним комплексом, а також архітектурним розквітом.

В XIX – на початку XX ст. – в складі Австро-Угорщини. В 1919-39 рр.. – в Тернопільському воєводстві в складі Польщі, в 1939-91 рр.. – в складі УРСР.

В 1563 р. в Бережанах проживало 5 єврейських сімей, в 1670 р. - близько 100 (20%), в 1764 р. - 1297 євреїв, в 1870 р. - 3347 (37,5%), в 1875 р.- 4021 р. (43%), в 1880 р. – 4712 (43%), в 1890 р. – 4695 (42%), в 1900 р. – 4395 (38,5%), в 1910 р. – 4582 (36%), в 1921 р. – 3582 (35,5%), в 1931 р. – 3670 євреїв.⁵²

⁴⁹ Тернопіль // Електронна Єврейська Енциклопедія.

⁵⁰ Там же.

⁵¹<http://www.jewishheritage.org.ua/ua/2595/berezhany>; <http://myshtetl.org/ternoplskaja/berezhany.html>

⁵²<http://www.jewishheritage.org.ua/ua/2595/berezhany.html>

Євреї були серед засновників Бережан. В середині XVIII ст. євреї володіли всіма магазинами на центральній площі, займалися гуртовою торгівлею і лихварством, вели велику торгівлю сільськогосподарською продукцією з Гданськом і худобою з Сілезією, брали участь у великих ярмарках у Польщі.

З 1638 р. у Бережанах існувала самостійна єврейська громада. Тоді ж побудована перша синагога. У 1718 р. на її місці була зведена нова. Близько синагоги були побудовані міква і лікарня.

Панорама міста Бережани, 1898 р.⁵³

Першим рабином у Бережанах був Мордехай Гакоен (? -1630), Потім – Іегуда Коген і рабі Мойше (пізніше – Рабин Львова). У 1670-х рр.. рабинами були Цві-Гірш (пізніше – рабин Дрогобича), в 1690-1700рр. – Іцхок Краковер, в 1700-1840рр. – члени сім'ї Гальперін.

Могила Мордехай Гакоена

У 1822 р. 40 єврейських родин Бережан займалися сільським господарством. У другій половині XIX ст. багаті євреї Бережан почали скуповувати землю і до кінця століття володіли 12% всіх орних земель і 20% лісових угідь. У 1820-х рр.. в Бережанах було 17 великих торговців-євреїв, яким належали торгові дома. У 1901 р. було створено об'єднання євреїв-ремісників. Деякі євреї займалися візництвом. На початку XX ст. в Бережанах працювали 12 адвокатів-євреїв (з 14), 2 лікаря, кілька викладачів гімназії та

⁵³ <https://www.hroniky.com/news/view/19567-berezhany-na-zobrazhenniakh-khikh-stolittia-foto>

державні чиновники. З 1874 р. заступником мера Бережан традиційно обирався єврей. У 1908 р. відкрило в Бережанах касу взаємного кредиту.

З 1843 р. рабином Бережан став Шлойме Клугер, «маггід з Бродів», в 1865-70 рр.. – Іцхок Шмелькіс, з 1870 р. – Шойлом-Мордехай Швадрон («Магаршам») (? –1911), що вважався одним з найбільших релігійних авторитетів того часу. У 1850-х рр.. Мешулам-Шрага-Файвіш Гальперін (1810-1874) заснував у Бережанах хасидську династію. Після його смерті главою династії став його син Авром-Зерах-Іегуда, потім його онук Йоель (1887-1954, США).

Дівоча група "Гашомер Гацаїр" в Бережанах, 1920-ті роки.⁵⁴

З 1893 у Бережанах активно працювали відділення сіоністських партій і рухів. У 1907 р. була відкрита школа з викладанням на івриті. Під час 1-ї світової війни багато євреїв Бережан бігли в глиб Австро-Угорщини. Бережани були захоплені військами російської армії і майже повністю спалено. Після відходу російських військ євреї почали повертатися до Бережан. У 1922 р. було створено єврейсько-польське об'єднання торговців. У Бережанах було 40 адвокатів-євреїв, 4 лікарів, 2 провізора, 2 суддів, 3 викладача гімназії. Продовжували активну роботу сіоністські партії та рухи. Була бібліотека з читальним залом, самодіяльний театр, оркестр. В 1922 р. почав працювати єврейський спортивний клуб.

20 вересня 1939 частини РККА увійшли в Бережани. Відкрилася школа з викладанням на ідиш незабаром була закрита. В Бережанах знаходилося багато біженців із західних областей Польщі та євреїв, яким радянська влада заборонила проживати у великих містах як «небажаним елементам». Біженці жили в синагогах і порожніх магазинах. Жителі Бережан створили підпільний комітет допомоги, який збирав гроші,

⁵⁴ (Світлина з книги Шимона Редліха "Разом і Окремо в Бережанах")

продукти та одяг для біженців. Для цієї мети комітет посилав своїх емісарів і в інші міста. Більшість біженців в літку 1940 р. були вислані в глиб СРСР.

7 липня 1941 німецькі війська увійшли в Бережани. Був створений юденрат на чолі з головою громади Шимоном Клерером.

В жовтні 1941 р. було створено гетто, яке діяло по червень 1943 р. Тут перебувало єврейське населення із Бережан та Бережанського району, а також з містечок Козова, Підгайці Тернопільської області та Поморяни Львівської області. Гетто було розташоване у центральній частині міста, обгороджене колючим дротом. Контакти з мешканцями міста були заборонені, в тому числі їм не було дозволено передавати продукти харчування. В гетто виник голод, поширилися епідемії. В жовтні 1942 р. на базі гетто був утворений табір примусової праці для євреїв з чоловічим і жіночим відділеннями. В'язні працювали на фірму Віктора Креміна з Берліна.

В'язнів масово розстрілювали на кладовищі та в кар'єрі поблизу с.

Меморіал жертвам Голокосту в Бережанах, 1990 р.

Рай. Під час першої акції, 6 жовтня 1941 р., під приводом вивезення на роботу гестапівці зібрали на торговельній площі Бережан 3 тис. чоловіків-євреїв – адвокатів, вчителів, купців і чиновників, а потім розстріляли їх у с. Рай. У грудні 1941 р. та в жовтні 1942 р. частину в'язнів (близько 1 тис. 500 осіб) вивезли до Белжеця. В квітні 1942

р. з гетто було відібрано 400 осіб, в тому числі жінок і дітей, яких розстріляли в Литянському лісі. Гестапівці проводили «тифозні акції», коли розстрілювали хворих. 12 червня 1943 р. під час ліквідації гетто на єврейському кладовищі у Бережанах було вбито близько 1 тис. 180 євреїв. Врятуватися вдалося лише Менахему Катцу. Загалом у Бережанському гетто німці знищили 16 тис. 600 євреїв, інших утримуваних вивезли до Белжеця.⁵⁵

Борщів⁵⁶

Перша письмова згадка про Борщова зустрічається в 1456 р. як про власність шляхтичів Дудинських. В 1629 р. Борщев отримав Магдебурзьке

⁵⁵ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Упор. Г. Дубик – К., 2000.

⁵⁶ <http://myshtetl.org/ternoplskaja/borshev.html>

право. Місто перебувало під владою Польщі до її поділу, 1772 р. відійшов до Австрії.

На початку липня 1919 р. до Борщова переїхав уряд ЗУНР на чолі з президентом Євгеном Петрушевичем. 8 липня 1919 р. для переговорів із ним до міста прибув головний отаман Армії УНР Симон Петлюра.

З 1919 р. Борщів – повітове місто Тернопільського воєводства Польщі, з 1939 – у складі УРСР. Тернопільська область.

У 1765 р. у Борщові мешкало близько 300 євреїв, у 1880 р. – 1307 (33%), в 1890 р. – 1808 (43%), в 1900 р. – 1341 (30%), 1921р. – 1637 (33%), 1930 р. – 1756.

В кінці 19 ст. євреї володіли кількома господарствами на околицях Борщова, де вирощували фрукти, які продавали до Львова. Було кілька великих торговців яйцями, худобою та зерном. Більшість ремісників були кравцями; готовий одяг продавався в селах та на ярмарках.

У 1898 р. було відкрито відділення торгово-промислового банку. У Борщові працювали лікар, адвокат та кілька державних службовців-євреїв.

Община Борщова стала незалежною у середині 19 ст. Тоді ж була збудована кам'яна синагога. Було кілька хасидських (вижницьких, садигурських) синагог. Рабином Борщова з 1906 р. був Меїр-Лейбуш Нейбергер, потім – Бенціон Кац.

Площа ринок в Борщові, 1916 р.⁵⁷

⁵⁷ <https://castles.com.ua/n36n.html>

З кін. 19 ст. велася активна сіоністська діяльність. Були хедери та талмуд-тори. Наприкінці 19 ст. розпочався масовий виїзд євреїв до США. У 1897 р. у Нью-Йорку було створено об'єднання вихідців із Борщова.

У 1909 р. у Борщові відкрилася школа з викладанням на івриті «Сафа Брура».

Під час 1-ої світової війни громада Борщова прийняла сотні євреїв-біженців із сусідніх сіл та міст. У 1915 році під час епідемії холери померло багато євреїв. При громаді було створено комітет допомоги та громадську їдальню. У 1924 р. було відкрито єврейську бібліотеку-читальню, за якої працював самодіяльний театр. У 1929 році 16 євреїв було обрано членами міської ради. У 1932 р. із 76 магазинів 68 належало євреям. У 1939 р., після входження Борщова до складу СРСР, відкрилася школа з викладанням на ідиші (200 учнів).

7 липня 1941 р. до Борщова увійшли частини угорської армії. Тоді ж було засновано юденрат (голова Вольф Гес) та єврейська поліція. У 1942 р. Гес був заарештований і відправлений до табору знищення Белжець. Головою юденрата був призначений біженець із Відня Оскар Гесінг, який, на відміну від Геса, виконував усі вимоги окупаційних властей. Єврейську поліцію очолив його брат Шимон.

Гетто (1 квітня 1942 – липень 1943 рр.).⁵⁸

Тут перебувало єврейське населення з Борщова, з Борщівського, Мельниця-Подільського, Скала-Подільського районів та з містечок Золочів, Чортків, Озерняни, а також деяка частина депортованих із Угорщини та Румунії. Гетто не було обгородженим, однак в'язням заборонялося виходити за його межі. Молодь виконувала примусові роботи в населених пунктах поблизу Тернополя: Ступках, Кам'янці, Борках Великих.

Нацисти створили нестерпні умови для виживання євреїв, що помирали від голоду, холоду, інфекційних захворювань (зокрема тифу). З осені 1942р. по літо 1943р. гестапівці та поліцаї з Чорткова розстрілювали тут євреїв. Одна з найбільших акцій відбулася 26 вересня 1942 р. на ринковій площі Борщова, під час якої було проведено 8 масових розстрілів в'язнів

гетто, здебільшого хворих, старих і немічних. Водночас близько 800 євреїв було депортовано до Белжеця, частину – до Янівського концтабору у Львові, де всі вони загинули.

⁵⁸ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Упор. Г. Дубик – К., 2000.

13 березня 1943 р. до Белжеця було відправлено 400 осіб. 19-20 квітня того ж року, після проведення облави за участю німецької та української поліції, на міському кладовищі було розстріляно 800 євреїв. 5 червня 1943 р. на цьому місці було замордовано 700 осіб, а протягом 9-14 червня ще 1 тис. 800 осіб. Після цього німці оголосили Борщів «Judengein» («вільним від євреїв»). Частина євреїв ще деякий час переховувалася у виритих взимку 1942–1943 рр. бункерах, схованках на території гетто та в лісі.

Після обіцянки німців зберегти їм життя та розмістити в робочому таборі, 14 серпня 1943 р. зі схованок вийшло 360 осіб. Того ж дня всіх їх розстріляли. Полювання на євреїв у місті продовжувалося до кінця німецької окупації. Загалом у Борщеві було знищено близько 4 тис. євреїв.

Буданів⁵⁹

За однією з версій, на місці, де нині розташоване село, в давнину були розлогі пасовища, на яких довколишні мешканці випасали отари овець і стада худоби. З овечого молока вони виготовляли сир – “будз”, від цього слова й назва села – Будзанів.

До середини 16 ст. тут було поселення Скаморось – дідичне село Катерини із Золотників. Перша згадка про Буданів датована 1549 р., у зв'язку з переходом тутешніх маєтностей до галицького воєводи Якуба Будзанівського. Тоді король Сигізмунд-Август дозволив дружині воєводи Катерині перейменувати село Скоморохи на місто Бодзанів. Проте Скоморохи залишилися непереіменовані, а північніше розбудували місто Будзанів. У 1549 р. місто отримало магдебурзьке право, і його жителів на 20 років звільнили від сплати податків.

1550 р. новий господар поселення, для захисту від татарських набігів, на одному з пагорбів звів дерев'яний форт, його разом з містом обвели високим валом; до міста можна було дістатися лише через одну з чотирьох брам, що мала рухомий залізний міст. У 1575 р. татари напали на замок, захопили і спалили його, забравши у полон жителів. Тривалий час замок лежав у руїнах, і, щоб знову відродити місто, тодішній власник Будзанова Вільчек переселив сюди частину своїх селян із Мазовії (Польща). Проте у 1624 р. містечко було знову розгромлене.

⁵⁹ Буданів [Текст] / Г. Івахів, Б. Лакомий, М. Ониськів, В. Уніят // Тернопільщина. Історія міст і сіл : у 3 т. Т. 3. – Тернопіль, 2014. – С. 229-231 : фот.; Blaschke K. Kościół parafialny p.w. Podniesienia Krzyża w Budzanowie // Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego. – Kraków : «Antykwa», drukarnia Skleniarz, 2009. – Т. 17 – 508 s., 806 il. –(Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Cz. I). – ISBN 978-83-89273-71-0. (пол.); Budzanów /Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1880. – Т.І. – S.446.(пол.); <http://www.books-xxi.com.ua/brands/morgenshternsoma>.

Буданів-Будзанів, 1936 р.

На початку 17 ст. Іван і Мартин Ходоровські на місці дерев'яного звели кам'яний замок. У 1631 р. фортеця передана у володіння Олександра Сенінського, потім – родини Левочинських.

У 1672 р. замок знову знищили, проте фортеця через кілька років піднялася з руїн; тоді нею володів Томаш Лужицький. У 1675 р. твердиню знищила турецька армія Ібрагіма-паші; оборонців фортеці місцеве населення поховало на сусідній горі Погибниця. Після цього від замку залишилися руїни.

У 1705 р. власник міста А. Щука переселив сюди частину ремісників із свого Білгорайського маєтку, і вони об'єдналися в цехи – шевський, гончарський, рільничий, кушнірський, ситарський. Щороку відбувалося 12 ярмарків. У 1771 р. від холери загинуло кілька сотень жителів, а через деякий час пожежа знищила майже половину міста.

У 1765 р. тодішній власник Будзанова Євстахій Потоцький на прохання своєї дружини Марії подарував замок черницям у “вічне користування”. Коштом Євстахія і Марії Потоцьких частину замкових мурів перебудували на костел і помешкання для пароха, а згодом північне крило – на монастир Сестер Милосердя зі школою та шпиталем. У 1846 р. монастирські приміщення було реконструйовано, добудовано шпитальний корпус.

1799 р. місто з прилеглими землями (1750 га. лісу та орної землі) купив польський поміщик Баворовський. Окрім костела і монастиря, в Буданові було три дерев'яні церкви, які до наших днів не збереглися. Під час двох світових воєн зазнали руйнувань будівлі костелу і монастиря, а в 1956 р. тут відкрили психіатричну лікарню.

Хоча нині костел віддали місцевій римо-католицькій громаді, в приміщенні замку й досі діє лікарня. Залишки фортеці височать на Замковій горі, підступи до якої утруднюють природні перешкоди. Збереглися дві наріжні конусоподібні вежі з двома ярусами гарматних амбразур, що сягають висоти п'ятиповерхового будинку. Поряд з баштами – фрагменти замкових мурів і старі келійні корпуси, переобладнані із замкових казарм, що тягнуться до костелу.

У 1880 р. населення Будзанова становило 4667 осіб. У власності поміщика було: 729 моргів орної землі, 199 – луків і городів, 458 – пасовищ, 2234 – лісу; в селян: 216 моргів орної землі, 234 – луків і городів, 56 – пасовищ, 11 – лісу. 1898 р. засновано ткацьку школу. 1900 р. проживали 5600 осіб; діяли початкова і чотирикласна школи. Протягом 2-ї половини 19–початку 20 ст. у Будзанові помітно розвивалися ремесла, зокрема гончарство.

Budzanów. Zamek z kościołem (XVII w.).

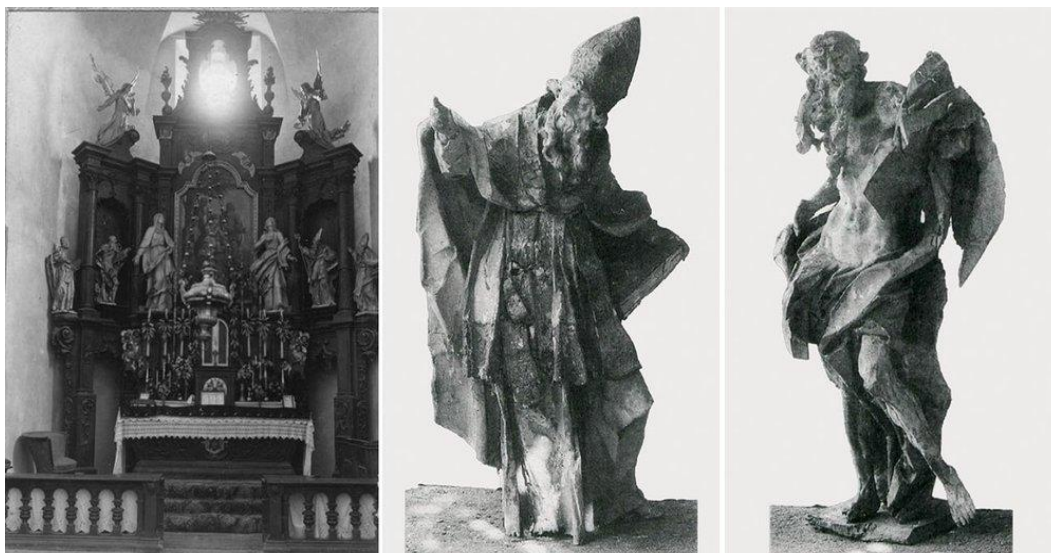
Будзанів. Замок з костелом, XVII ст.

1921 р. у місті проживало 4453 особи. 1932 р. насипана символічна могила Українським Січовим Стрільцям. Протягом 1934–1935 рр. спільними силами в центрі містечка побудували Народний дім із великою залою для глядачів, сценою, читальнею, хором. До 1939 р. діяли філії товариств “Просвіта”, “Сокіл” (1903), “Рідна школа”, “Будучність”, “Луг” (1939–1940 рр.), Повітовий союз кооператив.

За даними перепису 1936 р. в містечку було 5990 жителів, із них – 2080 греко-католиків, 2125 римо-католиків, 1785 євреїв; діяли міський суд, поштовий уряд, станція поліції і семикласна школа з польською мовою навчання, три бібліотеки (1650 книжок), кілька приватних українських

крамниць із мануфактурою, шкірою, м'ясом, галантереєю та іншими товарами.

Від вересня 1939 р. Будзанів – під радянською владою. Почалися арешти “неблагонадійних”; першими постраждали М. Земський, лісник Корнель Тригук (із маленькими дітьми), Ч. Островський. 1940 р. радянська влада надала Будзанову статус села, змінивши назву на Буданів, й утворила Буданівський район із центром у Буданові.

Вівтар костелу та роботи Пінзеля з буданівського костелу. Фото до 1939 року.⁶⁰

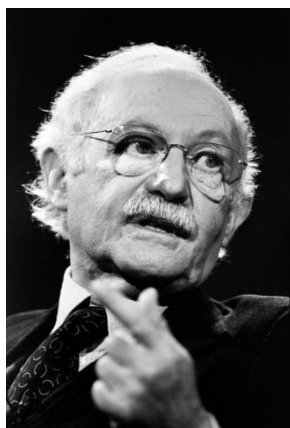
Від 6 липня 1941 р. до 22 березня 1944 р. село – під німецькою окупацією. На околицях міста нацисти розстріляли 1200 мирних жителів. Із 325 чоловіків, мобілізованих на фронті німецько-радянської війни, 86 загинуло, 51 – пропав безвісти, подальша доля одного невідома.

Село Буданів може похвалитися повним комплектом єврейських історичних пам'яток. А нещодавно, на додаток до традиційної тріади «синагога – єврейська забудова – цвинтар», тут з'явився *пам'ятник* відомому землякові, німецькомовному письменнику Сомі (Соломону) Моргенштерну⁶¹ (1890-

⁶⁰Про їхню долю у відкритих джерелах нічого певного немає. Завідувач відділу Тернопільського обласного краєзнавчого музею та авторка книги «Пінзель і Тернопільщина» (2007) Віра Стецько в одному з інтерв'ю (2014) казала, що вона знайшла буданівські фігури Пінзеля в одного з приватних колекціонерів та намагається повернути їх до музею. На превеликий жаль, унаслідок важкої хвороби пані Віра померла 2016 року. Де скульптури – ніхто не знає. Немає навіть їхніх сучасних світлин, а лише зроблені до 1939-го.

⁶¹ Сом Моргенштерн (3.05.1890, Буданів (Будзанів), Східна Галичина, Австро-Угорщина (нині Тереховлянській район Тернопільської обл.) –17.04.1976, Нью-Йорк, США) – юрист за освітою, журналіст «Frankfurter Zeitung», музичний критик, але передовсім – письменник, автор трилогії «Funken im Abgrund» («Іскри в безодні»), писав у період від 1930 до 1945 років), один з романів якої називається «Sohn des verlohrenen Sohnes» («Син блудного сина»), а також книжки про свого друга Йозефа Рота «Joseph Roths Flucht und Ende» та інших творів.

1976). До речі, звідси родом і засновник знаменитої акторської школи Лі Страсберг, серед учнів якого Аль Пачіно, Мерилін Монро, Дастін Хофман, Роберт де Ніро та ін.⁶²

Лі Страсберг

Пам'ятник С. Моргенштерну

Синагога 1995 рік⁶³

⁶²Дмитро Полюхович Три історії Буданова: психушка для святого, загиблий німецький поліцай, єврейський письменник, який назвався українцем. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://texty.org.ua/articles/102703/try-istoriyi-budanova-psyhushka-de-trymaly-svyatoho-politsaj-yakuj-zahyshav-yevreyiv-ta-yevrejskuj-pysmennyk-ya>

⁶³ Найбільш яскравою пам'яткою є стара Синагога (XIX ст.). У повоєнні часи її істотно перебудували. Тут спочатку містилися радянські установи, а потому – гуртожиток. Останні роки споруда стоїть порожньою та поступово руйнується.

Колишня єврейська вуличка

В Буданові ще одна унікальна і абсолютно несподівана пам'ятка, яка має пряме відношення до євреїв. На старому християнському цвинтарі між середньовічним замком та «Новим» єврейським некрополем (у Буданові зберігся і «Старий») стоїть невеликий надгробок. Для цих місць цілком стандартне – обеліск із місцевого червоного пісковика з барельєфом у вигляді хреста. Епітафія, щоправда, спантеличує: «Тут спочиває Степан Дерев'янка. Провідник української поліції у Будзанові. Помер після коротких важких мук 22.XII.1941. Покійний загинув героїською смертю на стійці охорони порядку та законів».⁶⁴

Те, що пам'ятник начальнику поліції часів німецької окупації не знесли за радянських років – уже примітно. Небіжчик явно користувався повагою земляків, оскільки місцеві не «злили» інформацію владі.

Начальник поліції Степан Дерев'янка був із тих, хто хотів служити Україні та захищати інтереси жителів Будзанова. А захищати було від кого — в окрузі промишляло чимало озброєних до зубів банд, що склалися як із звичайних карних злочинців, так і з дезертирів.

Наприкінці 1941 року керівники єврейської громади містечка звернулися до Дерев'янка із проханням про

⁶⁴ <http://hadashot.kiev.ua/node/1641>

захист. До них дійшли чутки, що люмпени та карні злочинці із сусідніх сіл вирішили скористатися ставленням німців до євреїв і проявити ініціативу знизу (а заодно і пограбувати). Мовляв, нова влада жидів не вітає, отже, можна безбоязно влаштувати погром і добре пожитися.

Інформація підтвердилася. Невеликий підрозділ будзанівської поліції на чолі зі Степаном Дерев'янком зустрів натовп погромників на мосту через Серет, біля самого в'їзду до містечка. Почалася перепалка, що переросла в перестрілку. Зустрівши збройний опір, погромники одразу ретувалися, і погром був запобігти. У цій сутичці Дерев'янок і був смертельно поранений.

Ви часто чули про поліцейських, які загинули під час захисту євреїв? Звичайно, євреїв Буданова це не врятувало – у листопаді 1942-го їх відправили до гетто Тереховлі, звідки невдовзі частину депортували до табору смерті Белжець, а решту розстріляли.

Бучач

Бучач – один із найстаріших єврейських центрів Галичини. Євреї мешкали у Бучачі з самого виникнення міста. До 17ст. громада підпорядковувалась кагалу Львова (Лемберга), потім стала самостійною. У середині 17 ст. козаки Б. Хмельницького, татари зруйнували та спалили місто; разом із синагогою загинули документи, що зберігалися в ній, про привілеї євреїв. Євреї, що не встигли втекти, були вбиті.

Бучач на поштівці на поч. XX ст. Справа видно синагогу.
Фотографія Євгена Шнайдера

У 1672 р. у місті було укладено Бучацький мир, за яким польський король Михайло Вишневецький поступився туркам Поділлям та Україною. В 1699 р., після повернення міста Польщі, його власник Стефан Потоцький відновив привілеї євреїв. Після цього єврейське населення почало швидко збільшуватися: за переписом 1765 р. у Бучачі проживало 1055 євреїв, а у всьому окрузі — 1358. Община займала чільне місце у воєводстві і була однією з найбільших після Львова, Бродів та Жовкви.⁶⁵

Синагога, початок ХХ-ст.

У 1870 р. у Бучачі жили 6077 євреїв (67,9% загального населення), які займалися різними промислами (у тому числі кравецьким, шевським та кушнірським ремеслами) та торгівлею, а також брали участь у щомісячних міських ярмарках. Купці Бучача славилися своїм багатством, широкими зв'язками, енергією та спритністю.

Й. Агнон

На початку 20 ст. у Бучачі налічувалося близько семи тисяч євреїв (57,3% загального населення). Міським головою Бучача понад 30 років був єврей Абіш Штерн. З 1892 р. у Бучачі діяло єврейське училище, що містилося за кошти барона Моріса де Гірша; 1908 р. у Бучацькій гімназії з 696 учнів було 216 євреїв. З 1907 р. у Бучачі працювала велика єврейська друкарня, виходив тижневик на ідиш «Дер ідішер вікер».⁶⁷

В 1728-1748 рр., була побудована Синагога, Бейт-мідраш розташовувався поруч. Синагога постраждала під час Другої світової війни, після війни її руїни розібрали. Бейт-мідраш було зруйновано у 2001 році. У 2019 р. під час будівельних робіт на місці синагоги було знайдено фрагмент біми.

⁶⁵ <http://myshtetl.org/ternoplskaja/buchach.html>

⁶⁶ Енциклопедія єврейських громад. Польща Том. II, Східна Галичина. //Єрусалим: Управління пам'яті мучеників і героїв Яд Вашем, 1990, с. 83-89.

⁶⁷ <http://myshtetl.org/ternoplskaja/buchach.html>

У Бучачі народився Шмуель Йосеф Агнон – один із найвідоміших ізраїльських письменників, лауреат Нобелівської премії з літератури 1966 року. Також у Бучачі народився Шимон Візенталь.

У вересні 1939 р. радянські війська зайняли Бучач. Сіоністські лідери були заарештовані, багато євреїв вислано на схід, общинні інститути ліквідовано. У 1939 р. у Бучачі було відкрито школу з викладанням на ідиш. Єврейське населення Бучача на цей момент складало 4439 осіб.

5 липня 1941 р. Бучач був окупований німецькими військами. Тільки невелику частину євреїв вдалося евакуюватися. Наприкінці липня 1941 р. у Бучачі було створено юденрат на чолі з М. Рейхом, головою єврейської громади міста до вересня 1939 р.

Наприкінці літа 1941 р. понад 300 євреїв Бучача було розстріляно.

1 грудня 1941 р. у Бучачі було створено гетто, куди пригнали євреїв з навколишніх містечок – Золотий Потік, Язловець та ін. Наприкінці 1941 р. у гетто було утворено підпільну організацію (близько 300 осіб). У жовтні-листопаді 1942 р. понад три тисячі євреїв Бучача було вивезено до табору масового знищення Белжець. У лютому-липні 1943 р. жителі гетто, що залишилися, були знищені. Група єврейських підпільників (40 осіб) пішла у ліси та приєдналася до партизанського з'єднання С. Ковпака.

Наприкінці 1944 р. – на початку 1945 р. до Бучача повернулися близько 500 євреїв, але більшість із них незабаром покинули місто.

За даними перепису 1989 р., у Бучачі проживало 13 700 осіб, з яких євреї склали менше ніж 1%.

Згідно з всеукраїнським переписом 2001 р., євреї тут не проживали.

Єврейський цвинтар (також окописько, кіркут) у Бучачі – колишній міський некрополь юдейської громади міста площею понад 4га. Має найбільше на Тернопільщині збережених мацев. Точний час заснування невідомий, вважається заснованим у XVI столітті. Розташований на одній з

Єврейський цвинтар, 2012р.
Фото В. Гребеньовського

колишніх околиць міста, на відрогах «гори» Торговиці, на правому березі Стрипи, неподалік теперішніх автостанції, універмагу. Згідно з традицією, розміщувався поза міськими мурами.⁶⁸ Останнє відоме поховання відбулося до 1940р. Пам'ятники зруйновано, залишилось багато надгробних плит-мацев. Територію частково

огорожено. Загальний стан некрополя незадовільний.

⁶⁸Anna Sylvia Czyż, Bartłomiej Gutowski. Cmentarz miejski w Buczaczu // Seria «Zabytki kultury polskiej poza granicami kraju». Seria C, zeszyt 3. – Warszawa, drukarnia «Franczak» (Bydgoszcz), 2009. – S.12. – ISBN 978-83-60976-45-6.

За радянських часів мацеви використовувались як будівельний матеріал. За словами бучачан, початок теперішньої об'їзної дороги з боку автостанції проходить територією цвинтаря. «Випрямлення» дороги зробили в 1960-х роках після зростання обсягів перевезення сировини для Бучацького цукрозаводу.

Вишнівець

Перша писемна згадка відноситься до 1395 року. Тоді Вишнівець був власністю князя Корибута Ольгердовича. У привілеях польського короля Владислава III Варненчика від 9 липня 1463 року є запис, що після смерті власника Вишнівця князя В. Несвізького місто переходить до його сина Солтана, який уперше почав іменуватися Вишневецьким. Від кінця 15 століття Вишнівець користувався магдебурзьким правом. 23 серпня 1494 року відбулась битва з татарами біля міста, невдала для польсько-литовсько-руського війська, потім татари напали на містечко і завдали значних руйнувань йому.⁶⁹

Головною принадою є розкішний палац, побудований останнім представником цього роду – Михайлом Сервацієм Вишневецьким.

Однією з найбільших національних меншин на території Вишнівеччини були євреї, які були найзаможнішою частиною населення.

У середині XVIII століття, у Вишнівці мешкало близько 500 євреїв. У XIX столітті їх у Вишнівці було більше, ніж українців – 2,5 тис. із 4 тис. усього населення. Сьогодні немає жодного.

Палац Вишнівецьких⁷⁰

Проте й до сьогодні у Вишнівецькій громаді збереглися залишки матеріальної спадщини єврейської спільноти. Наприклад – споруда колишньої синагоги, будівництво якої датується кінцем XVIII століття. Вона зазнала суттєвих перетворень і зараз там розташована селищна рада. До

⁶⁹ Władysław Pocięcha. Chodecki Stanisław, h. Powała (†1529) / Polski Słownik Biograficzny. — Kraków: PAU, 1937. — t. III/1, zeszyt 11. — S. 352. (пол.)

⁷⁰ <https://uk.wikipedia.org/wiki>

слова, у більшості громад єдине, що нині нагадує про колишню єврейську общину – це синагога та цвинтар.

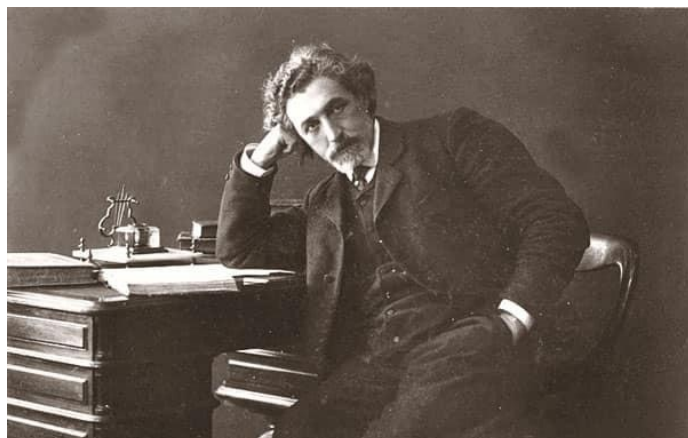

Єврейський цвинтар

Синагога

У 1912-1914 роках Семен Ан-ський⁷¹ організував етнографічну експедицію в Україні з метою збирання єврейського фольклору. Експедиції працювали на території Волині та Поділля. Було зібрано тисячі пісень та легенд, близько тисячі фотографій. Експедиції побували у 60 містах і містечках, де компактно проживало єврейське населення. Серед міст сучасної Тернопільщини дослідник відвідав Кременець та Вишнівець.

Семен Ан-ський (Шломо Раппопорт)

Саме у Вишнівці місцеві мешканці розповіли Ан-ському трагічну історію кохання єврейської пари. Згідно з легендою, коли військо Хмельницького ввійшло до Вишнівця, воно зіштовхнулося з весіллям. Євреї вели молоду пару під балдахіном (під хупою), козаки

⁷¹Семен Акимович Ан-ський (Шлойме Зайнвіл Аронович Раппопорт), відомий єврейський письменник, драматург, етнограф, дослідник єврейського фольклору, революціонер, культурно-політичний діяч. Один із організаторів Єврейського історико-етнографічного товариства (1908), Товариства єврейської народної музики (1909), співробітник Товариства поширення освіти між євреями Росії. Співробітник редакцій журналів «Єврейский мир», «Єврейская старина». Організатор та керівник етнографічних експедицій, що проводилися на території України (1912-1914). Працював у єврейських етнографічних товариствах м. Вільно та Варшави. Відомий завдяки своїй п'єсі «Діббук», що була написана у 1914 році. У єврейській фольклористиці та етнографії став відомим лише в останнє десятиліття своєї діяльності. <https://uk.wikipedia.org/wiki>

схопили молодих і кинули в колодязь... Ця розповідь лягла в основу найвідомішої п'єси Ан-ського «Діббук», яка вийшла друком у 1917 році.⁷²

Вишнівецькі євреї

Гетто (16 березня – листопад 1942 рр.).⁷³ Тут перебувало понад 4 тис. євреїв з Вишнівецького району, а також біженці з Польщі та Львівщини (загалом близько тис. осіб). Гетто було утворене протягом трьох днів. Воно було обгороджене дерев'яним парканом та колючим дротом. Першими в'язнями стали кілька сотень євреїв з навколишніх сіл (Свіничі, Вишгородок та Олескінці).

Євреї перебували в жахливих антисанітарних умовах, приміщення не опалювались, не освітлювались і були переповненими. Людям не дозволяли виходити за територію гетто і ходити міськими вулицями. Окупанти систематично знущались над в'язнями, створювали штучний голод (для харчування видавали лише 50-70 гр. хліба на людину). Охорона, користуючись цим, спекулювала продуктами продовольства, беручи великі гроші за крихти, які передавали через дрiт. У гетто поширилися воші та різні захворювання. Кожен день «Юденрат» був зобов'язаний відправляти під

⁷² https://teren.in.ua/news/mistychna-istoriya-z-vyshnivtsya-lyagla-v-osnovu-vidomogo-filmu-foto_140696.html

⁷³ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Упор. Г. Дубик – К., 2000.